

Jan Kořenský jako průkopník lingvistické pragmatiky v československé jazykovědě

Original Study

Milada Hirschová
Katedra českého jazyka pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
M. Rettigové 4, 116 39 Praha 1, Česká republika
milada.hirschova@pedf.cuni.cz

Received: 25. 11. 2023; Accepted: 7. 1. 2024

Jan Kořenský as a Proponent of Linguistic Pragmatics in Czechoslovak Linguistics

Abstract: In the work of Jan Kořenský, pragmatic topics were mentioned as early as in 1970s, first without being termed explicitly. In the most extensive and elaborated version, Kořenský presented his concept of relations among semantics, grammar and pragmatics in the 1984 book *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze* (Construing grammar on the basis of semantics). In the book, a pragmatic component (pragmatic dimension) is included in the model of grammar as a factor pertaining to the functional properties of lexical and grammatical variables. Also, Kořenský introduced an original approach towards pragmatic interpretation of utterances (semantics of “being said”) which can be considered an inspiration for the concept of logophoricity in discourse (a phenomenon broader than the traditional notion of “reported speech”).

Key words: pragmatics, semantics, temporal and spatial anchor of sentence proposition, speaker’s perspective, pragmatic matrix

1. Označení (lingvistická) pragmatika se v souvislostech jazykovědných analýz v českém, resp. československém prostředí objevuje spíše výjimečně a až v 70. letech. Hlavní důvod lze vidět ve faktorech vývoje lingvistiky jakožto disciplíny, v jejímž rámci se pragmalingvistika konstituuje jako obor až zhruba v 60. letech dvacátého století, i když o ní lingvisté psali už desítky let dříve (srov. např. Gazdar 1979, 1-5; Mey 2009, v-vii). Dalším důvodem byla situace společenských věd v Československu po druhé světové válce, kdy požadavky indoktrinace a ideologické konformity i v rámci lingvistiky byly dlouho takové, že užití termínu pragmatika v jazykovědné publikaci vzhledem k filozofickým (ideologickým) konotacím (jakkoli zde nebyly místné) bylo pro autora problematické. Lingvistická pragmatika buď nebyla zmiňována, nebo muselo být užití termínu zasazeno do oficiálně nepříznačového rámce.

1. 1 Ovšem už v programovém materiálu *Vědecká synchronní mluvnice spisovné češtiny. Základní koncepce a problémy*, který jako diskusní vytvořila skupina lingvistů působících v Gramatické komisi Českého komitétu slavistů (šířeno v mimeografické formě, Praha 1974, 97 stran včetně příloh), se mluví o „komunikativních“ složkách aktualizace propozice (uvozovky jsou v originálním textu). Materiál byl výsledkem debat při přípravách na vytvoření „velké“ mluvnice českého jazyka. Členem skupiny autorů byl i Jan Kořenský. Komunikativními složkami se míní aktualizace propozice, totiž její vztahování k situaci promluvy, vztah k partnerům promluvy, emocionální složka, temporální zařazení propozice vzhledem k momentu promluvy a lokální fixace propozice vzhledem k místu promluvy, dále funkce, které nabývá výpovědní realizace propozice, tj. faktory čistě pragmatiké. Takto pojmenovány ovšem

tyto jevy nebyly. (Nutno dodat, že dalším významným proponentem zkoumání pragmatických faktorů byl Miroslav Grepl.)

1. 2 V zestručněné verzi pod názvem *Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny* vyšel tento materiál v následujícím roce (Daneš et al. 1975). Jádrem koncepce byla metoda lingvistické analýzy založená na sémantice jazykových prostředků a směřující od funkce komunikační jednotky k jejímu jazykovému výrazu. Do vydání *Mluvnice češtiny*, zejména svazku 3, v němž především se zmiňované koncepty odrazily, chyběla ještě více než dekáda, publikování obou těchto závažných materiálů ale způsobilo, že pragmatické složky lingvistické analýzy se dostaly do pozornosti jazykovědců. Byly ovšem uvedeny do gramatiky jako její součást (podobně jako tomu bylo v tzv. generativní sémantice). I když z dnešního hlediska není integrace pragmatických aspektů do gramatiky ve vlastním smyslu akceptována, šlo ve své době o významnou inovaci. Sémantický + formální aspekt extendoval do aspektu fungování/užívání/aktualizování jazykových jednotek.

1. 3 V časové i konceptuální souvislosti vyšla stať *Problémy konstrukce gramatiky jazyka ze sémantické báze* (Kořenský 1974). Jan Kořenský zde píše, že k sémantické bázi (chápané jako východisko analýzy a popisu) se připojuje „komponent výpovědně textový“ (tedy související s realizací v promluvě), dále o tom, že sémantická báze má časoprostorovou dimenzi, avšak výraz „pragmatika“ se v textu nikde neobjeví.

2. Naopak už v září r. 1976 se v Brně konalo IV. mezinárodní syntaktické sympozium s názvem *Aktualizační (pragmatické) složky výpovědi* (příspěvky viz Grepl et al. 1979, 1980), které samo o sobě znamenalo přinejmenším terminologický průlom. V českém, resp. slavistickém kontextu šlo, už vzhledem k počtu účastníků, o významný počín, který rozhodujícím způsobem vnesl pragmalingvistická témata do povědomí české odborné veřejnosti (i když mnohé publikované příspěvky při bližším pohledu pragmalingvistické nejsou). Projevily se zde také impulsy důležitých prací (Austin, Searle), které přinášely v té době zcela nové pohledy na jazyk v jeho užívání a překonávaly izolaci české (československé) jazykovědy.

2. 1 Jan Kořenský na sympoziu prezentoval příspěvek s názvem *Pojmy „sémantika“, „syntax“, „pragmatika“ ve vztahu k funkční hierarchizaci sémantických a gramatických prostředků jazyka* (Kořenský 1979). Charakterizuje se zde „pragmatická dimenze přirozeného jazyka“, která vzniká tak, že člověk zaujímá jakožto mluvčí postoje k objektům sémantické báze a k jejich denotátům (Kořenský 1979, 40). Cituje se zejména Charles Morris (český překlad byl uveřejněn v r. 1970, tzv. *Lingvistické čítanky*). Jan Kořenský zde do značné míry ukázal základní rysy svého projektu gramatiky, nastíněné už v předtím ve *Slově a slovesnosti* (Kořenský 1978). Ucelenou koncepci posléze (Kořenský 1984) předložil v knize *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Kniha se při pojednání vztahů sémantika – gramatika – pragmatika snaží být teoreticky maximálně důsledná, pokud jde o vztah „pragmatického

komponentu“ k sémantice a gramatice v modelu gramatiky konstruovaném ve směru „obsah -> výraz“ (Kořenský 1984, 9). Tzv. „pragmatická složka“ modelu jazyka konstruovaného na sémantické bázi patří mezi „funkční složky daného modelu“ a je definována následujícím způsobem: „Základní charakteristika této složky je dána takto: jde o funkční vztahy a funkční prostředky vznikající v jazykovém systému v důsledku toho, že člověk zaujímá k objektům sémantické báze a jejich denotátům postoj jako mluvčí, přičemž jiné (mnohdy, např. v monologu, totožné) strukturální části světa přisuzuje roli posluchače (adresáta).“ (Kořenský 1984, 16-17) Na s. 32 se konstatuje explicitně:

„Z těchto úvah (...) vyplývá nezbytnost soustavně zkoumat pragmatickou dimenzi přirozeného jazyka jako funkční celek a formulovat ji jako specifický komponent lingvistických modelů, který umožňuje adekvátněji a systematictěji postihnout funkční vlastnosti, zejména GVV-proměnných gramatických i lexikálních kategorií.“ (Kořenský 1984, 32)

2. 1. 1 GVV-proměnnými jsou míněny prvky sémantických relací sémantických formulí (SF) ve vztahu k pozicím v gramatickém větěném vzorci. Lexikálními GVV-proměnnými jsou participanty, k jejichž sémantické specifikaci dochází až ve větě, po obsazení pozic gramatického větěného vzorce, (srov. Daneš – Hlavsa et al. 1981/1987, 53-54); v této publikaci se však pragmatický komponent nezmiňuje. Jako gramatické GVV-proměnné se podle formulace Kořenského (1984, 34, 36) jeví vedle osoby slovesný čas, který „konstituuje vzorce (strukturální jednotky) pragmatického komponentu“. Ponecháme stranou, že dále se v textu, uvažuje o výpovědi jako o systémové jednotce (ve vztahu k textotvorným činitelům), o „pragmatických vzorcích“ (Kořenský 1984, 36) v souvislosti s postulováním „textu“ jako další „roviny“ (k „textové rovině“ Hirschová 2017, 40-43), také o pravidlech pragmatizace sémantické báze. Není např. řešeno, zda se pragmatizace uplatňuje na bázevých jednotkách (takových, které zavádějí do realizované sémantické báze komunikační vztahy, tj. mluvčího a adresáta), nebo pouze na formulích realizovaných (vypovězených?), (viz Kořenský 1984, 37).

2. 2 Jako zásadnější se z dnešního hlediska jeví výše zmíněný pojem „pragmatická dimenze/pragmatizace“ a „dicendiální sémantika“ (Kořenský 1984, 34-37). Termín pragmatická perspektiva/dimenze se (bez návaznosti) v pozdější literatuře objevuje u Verschuerena (1999), nikoli ovšem jako součást modelu jazyka, ale jako označení aspektu jazykových jevů, který se k nim dostává při užívání jazyka, tj. je přítomen vždy.

2. 2. 1 Chápání pragmatické dimenze u Kořenského vychází z Morrisovy triády, kdy se pragmatika chápe jako studium vztahů mezi znaky a jejich uživateli/interpretátory. V dalším textu zmiňuje možnost uplatnit „pragmatizaci“ sériově, resp. paralelně se sémantickým komponentem gramatiky, nikoli pouze na realizovaných formulích. Jde o koncept tzv. dějstvujščeij/procesuální (nikoli funkční) gramatiky. V případě, že by byl zvolen postup uplatnění pragmatizace na realizované (nikoli

vyjádřené) základní vztahy ve formulích, struktura vyjádření by byla zapojena až po uskutečnění obsahové složky pragmatizace sémantické báze. V tomto pohledu se „pragmatický komponent“ stává jednou z „rovin“, resp. fází, které předcházejí vzniku výpovědi. Následně autor dochází k modelu obsah - > výraz (sémantika - > gramatika - > výraz, smysl - > text), který dovoluje i operace reverzibilní (Kořenský 1984, 68-71). Zavedení pragmatického komponentu do gramatiky pak ve výsledku směřuje k postulování textu jako jednotky roviny vyšší syntaxe, hypersyntaxe (Kořenský 1984, 40), resp. textové roviny. Úvahy o procesuální gramatice Jan Kořenský dále rozvíjel v publikaci *Proměny myšlení o řeči* (1998), zejm. 231-248.

2. 3 Z dnešního hlediska: Modelování pragmatické dimenze (je-li z nějakého důvodu žádáno, aby ta byla součástí modelu jazyka/gramatiky) může být jen limitované, pravděpodobnostní, založené na sledování obvyklosti (ve vymezeném korpusu) nalezených relací typu „forma - > její nejčastější re/interpretace“. Může tedy mít ve vztahu ke sledování jazyka v komunikaci úlohu exemplifikační a ilustrační, nemůže však být vyčerpávající. I tehdy, je-li text zařazen jako jednotka modelu (při analýze označované jako „shora dolů“, tj. od záměru, resp. globální komunikační intence produktora, srov. Moeschler 2010, 221-222), je jeho vymezení natolik obecné, že specifikace etalonu/jednotky „textu“ je problematická. (Srov. také Štícha 2013, 887-889.) Při modelování textu „zdola nahoru“, tj. od výrazových prostředků k oněm komunikačním jednotkám, je přesun k „základní jednotce textu“ problematický ještě více. (Ani tzv. performativní slovesa nevytvářejí jednotky „textu“ automaticky.)

2. 3. 1 Ukázalo se to v jednom impozantním pokusu snažícím se vytvořit model gramatiky vycházející přímo z pragmatických faktorů, totiž v tzv. funkční gramatice nizozemského lingvisty Simona Cornelia Dika (1997), chápané jako „model uživatele přirozeného jazyka“. Zde se ve struktuře klauze (Dikova gramatika nepoužívá termín věta) počítá s ilokuční vrstvou. Primární ilokuce klauze je zakódována jazykovým výrazem, a to prostřednictvím ilokučních operátorů (modus slovesný); dále může být prostřednictvím ilokučních satelitů (pojmenování ilokuční síly) dotvořena jako mluvní akt. Jak operátory, tak satelity mohou v některých klauzích zůstat nespecifikovány. Primární ilokuce (např. sdělení *Okno je zavřené*) pak může být několika způsoby „konvertována“ do dalších ilokučních hodnot/smyslů: a/ pragmatickou konverzí na úrovni intence mluvčího a interpretace na straně adresáta bude výpověď míněna a interpretována jako žádost „otevři okno“; tato konverze se neodráží v jazykové deskripci, ale pouze na rovině pragmatické teorie verbální interakce, což kontrastuje se strukturalisticky chápanou transpozicí slovesných tvarů (srov. Rusínová, Karlík 2016); b/ lexikální konverzí, kdy je ilokuce specifikována explicitním performativním slovesem nebo jiným výrazem (*Žádám tě, abys otevřel okno*); c/konverzí, kterou Dik označuje jako gramatickou, kdy se např. z výpovědi se sdělovací ilokucí připojením ověřovací otázky (tag question) stává výpověď s funkcí interogativní (*To je ale hezké děvče, že?*) nebo žádací (*Otevřeš to okno, ano?*). Dikova gramatika s ničím

jako „textová rovina“ nepracuje, pro srovnání s prací Jana Kořenského (1984) je však důležitá zmíněná přítomnost ilokuční vrstvy, resp. ilokučního rámce.

2. 4 S. C. Dik se v postulování „ilokučních satelitů“ odvolává na tzv. performativní analýzu/hypotézu J. R. Rosse (1970). Rossova stať *On declarative sentences* představuje nejstarší a pravděpodobně nejlépe známý pokus, jak regulérně integrovat pragmatické funkce/hodnoty do syntaxe. Ross předpokládá, že každá věta bez overtního/povrchového indikátoru ilokuční síly obsahuje ve své hloubkové struktuře „performativní prefix“. V původní Rossově verzi jde o věty jako

- a. *Varuji tě (tímto), že ceny benzínu mohou brzy zase stoupnout;*
- b. *Ceny benzínu mohou zase brzy stoupnout.*

Zatímco (a) může být považována za tzv. explicitní performativní formuli, protože obsahuje ilokuční sloveso ve tvaru 1.os. ind. prez., (b) takový indikátor „na povrchu“ neobsahuje. Podle Rosse však (a) i (b) obsahují nejen stejnou propozici/sémantickou strukturu *p*, ale i stejný indikátor ilokuční síly *F*. Rozdíl mezi variantami (a) a (b) je v tom, že u (b) byl indikátor povrchově odstraněn, vymazán (operací „performativní deletion“); v důsledku toho funguje v (b) skrytě, v hloubkové struktuře příslušné věty. Existence indikátoru ilokuční síly se předpokládala u každé výpovědi, ať už na povrchové, nebo na hloubkové rovině, zásadní byl samozřejmě předpoklad, že „hloubkový performativní prefix“ má i každá věta bez explicitního vyjádření *F*. Performativní hypotéza byla masivně kritizována (Lyons 1977; Gazdar 1979; Levinson 1983) a v současnosti se považuje za překonanou. K adekvátní interpretaci výpovědi bez explicitního indikátoru *F* se dospívá prostřednictvím partikulární konverzační implikatury. V optice Rossovy hypotézy by totiž každá z možných interpretací vypovězení např. věty *Dveře jsou otevřené* měla na úrovni tzv. hloubkové struktury jiný „performativní prefix“ – jedna „sděluji ti, že“, druhá „žádám tě, abys“, event. třetí „nabízím ti připojit se (k nám)“ nebo čtvrtá „nabízím ti, abys odešel“. S tím však právě v tzv. pragmatické konverzi počítá Dik. V českém prostředí se už dříve odezva performativní hypotézy (předpoklad existence nějakého „hloubkového predikátu“) objevila např. u Čejky (1980). Jinou věcí je, že věta v užití skutečně vykazuje rysy, které jsou viditelné v pohledu pragmalingvistickém, nástroje gramatiky, tedy popis overtní struktury, je však nezachycují.

3. Přijmeme předpoklad, že existuje východisko, v němž je vyslovení každé věty/výpovědi pragmaticky ukotveno, že existuje pragmatická matice (matrix), která zachycuje základní pragmatické rysy vlastní každé výpovědní realizaci. V komunikaci vystupuje mluvčí sám za sebe, předává/vypovídá komunikovaný obsah primárně ze své perspektivy ukotvené v aktuální komunikační situaci, resp. v kontextu této situace. Dicendiální sémantika uvedená u Kořenského (1984, 34-37) předpokládá, že větu *Říkám mu, že ...* je třeba pragmaticky zapsat jako „já říkám tobě,

že říkám jemu, že ...". Rozdíl mezi větami *Kniha leží tady* a *Kniha leží tam* je pragmatické povahy – první z nich „je založena na identitě prostorové koordináty mluvčího a lokality“, druhá „naopak na neidentitě prostorové koordináty mluvčího a lokality. Na s. 36 (Kořenský 1984) čteme: „Větu *Benjamin říká, že Benedikt píše knihu* je třeba pragmaticky zapsat jako „Já říkám, že Benjamin říká ...“ a větu *Benedikt píše knihu* jako „Já říkám, že ...“. Dicendální sémantika může tedy mít více vrstev. Tradiční gramatická teorie času je prostředkem pragmaticky vázaným, časové významy ve větě by měly představovat strukturální jednotky pragmatického komponentu.

3.1 Dovedeno do důsledků, existuje východisko (centrum), v němž je vyslovení každé věty/výpovědi pragmaticky ukotveno, lze počítat s pragmatickou maticí (matrix), která zachycuje základní pragmatické rysy vlastní každé výpovědní realizaci. V komunikaci vystupuje mluvčí sám za sebe, předává/vypovídá komunikovaný obsah primárně ze své perspektivy ukotvené v aktuální komunikační situaci, resp. v kontextu této situace. Jde nám o to, že v komunikátu je vždy jako součást situačního kontextu přítomen mluvčí/produktor, který konkrétní větu/výpověď produkuje, i když nejde o větu se subjektem v 1. os. sg. (ať už lexikálně realizovaným, nebo ne-realizovaným). Agens výpovědi (aktuální mluvčí) nepodléhá změnám perspektivy, kontextově je přítomen vždy, může však předávat sdělovaný obsah nebo jeho část jak z perspektivy své, tak i z perspektivy jiného subjektu / produktora ("perspective holder"). U vět s predikátem ve formě 1. os. sg. ind. prez. základní situační kontext a perspektiva primárně splývají, protože agens promluvy předává její obsah ze své perspektivy (Hirschová 2017).

3.2 Nahlížíme-li tedy větu (resp. souvětí) jako komunikační jednotku (ucelený komunikát), pak je zřejmé, že věta jakožto výpovědní událost je začleněna v pragmatické matici, jejíž je mluvčí prominentní součástí. Toto začlenění může být (nepříznakově) pouze presupponováno, počítá se s ním v podobě automatické extrapolace indexů *tady* a *ted'*. Mluvčí však může ohled na perspektivu jiné osoby signalizovat explicitně, tzv. logoforicky (Sells 1987, Speas(ová) 2003, Bianchi(ová) 2003, Siewierska 2004). Dostáváme se ke konceptu logoforicity v diskursu, kdy je logoforicita nahlížena jako vlastnost výpovědi vyplývající z interakce komplexního ukotvení v komunikační situaci, primárně s ohledem na adresáta. Ukotvení a interakci zachycuje pragmatická matice v podobě abstraktní věty

$S_i(já_i tady_i ted', COMM tobě_i (p S_i))$, resp.

S_i (Speaker/location/time/presumptive predicate of communication/Addressee (proposition S_i)).

T_j . např. souvětí výpověď *John mounted my bike and (he) rode away* se pragmaticky запиše jako

$S_i(S_{j1} \text{ and } S_{j2})$.

Podrobně, vč. inferovaných (neartikulovaných) konstituentů jako

$(I_i \text{ here}_i \text{ now}_i \text{ COMM you}_i (John_1 \text{ mounted in } t_1 = (t_1 - n) \text{ my}_i \text{ bike and } (John_2 = j_1) \text{ rode in } t_2 = ((t_1 + n) = t_1 - n) \text{ away from the place}_i \text{ using bike}_i)$, srov. Hirschová (2020, 9-10).

4. Za proponenta pragmaticky motivovaného pohledu na realizaci věty (dávno před autory, na něž se odkazuje ve 3. 2) by autorka tohoto textu Jana Kořenského ráda považovala.

REFERENCES

- Bianchi, V. 2003. On finiteness as logophoric anchoring. In Guéron, J. a Tasmovski, L. (Eds.), *Temps et point de vue/Tense and Point of View*, 213-246.
- Nanterre: Université Paris X., s. 213-246.
- Čejka, M. 1980. Postavení jistotní modality ve struktuře výpovědi. In Grepl, M. et al. (Eds.), *Otázky slovanské syntaxe IV/2*, 53-62.
- Brno: UJEP, s. 53-62.
- Daneš, F. et al., 1975. Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. *SaS* 36(1), 18-46.
- Daneš, F. – Hlavsa, Z. et al., 1981/1987. *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
- Dik, S. C. 1997. *The theory of functional grammar I, II*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Gazdar, G. 1979. *Pragmatics. Implicature, presupposition and logical form*. New York: Academic Press.
- Grepl, M. et al., 1979. *Otázky slovanské syntaxe IV/1*. Brno: UJEP.
- Grepl, M. et al., 1980. *Otázky slovanské syntaxe IV/2*. Brno: UJEP.
- Hirschová, M. 2017. *Česká věta na rozhraní mezi gramatikou a pragmatikou*. Praha: Karolinum.
- Hirschová, M. 2020. Logophoricity in discourse. *Topics in Linguistics* 21(2), 1-15.
- Kořenský, J. 1974. Problémy konstrukce gramatiky jazyka ze sémantické báze. *SaS* 35(4), 241-255.
- Kořenský, J., 1978. Problémy konstrukce gramatiky ze sémantického východiska. *SaS* 39(1), 15-24.
- Kořenský, J. 1984. *Problémy konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.
- Kořenský, J. 1998. *Proměny myšlení o řeči*. Praha: FF UK.
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: CUP.
- Lyons, J. 1977. *Semantics 1, 2*. Cambridge: CUP.
- Mey, J. 2009. *Concise encyclopedia of pragmatics. 2nd edition*. Oxford: Elsevier.
- Morris, Ch. W. (1938/1970). Foundations of the theory of signs. <https://www.scribd.com/doc/51866596/Morris-1938-Foundations-of-the-Theory-of-Signs>. Český překlad Lingvistické čítanky I, 7-57. Praha: SPN.
- Ross, J. R. 1970. On declarative sentences. In Jacobs, R. A., Rosenbaum, P. S. (Eds.), *Readings in English transformational grammar*, 222-272. Waltham – Toronto – London: Blaisdell.
- Rusínová, Z.; Karlík, P. 2016. Transpozice. In Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. (Eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny, 1896-1897*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Sells, P. 1987. Aspects of Logophoricity. *Linguistic Inquiry* vol. 18(3), 445-479.
- Siewierska, A. 2004. *Person*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jan Kořenský jako průkopník lingvistické pragmatiky v československé jazykovědě

- Speas, M. 2004. Evidentiality, Logophoricity and the Syntactic Representation of Pragmatic Features. *Lingua* vol. 114/3, 255-276.
- Štícha, F. 2013. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- Verschueren, J., 1999. *Understanding pragmatics*. London: Arnold.
- Verschueren, J., 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. *Pragmatics* 10(4), 439-456.